

‘Vroeger was alles zwart-wit, er was nog geen kleur’

De ontwikkeling van historisch tijdsbesef bij leerlingen van 6 tot 12 jaar

Het ontwikkelen van historisch tijdsbesef is een belangrijk doel van geschiedenisonderwijs. Desondanks bereiken te weinig leerlingen aan het einde van de basisschool hierin een voldoende niveau. Om leerlingen beter te begeleiden is het belangrijk dat leerkrachten kennis hebben over de ontwikkeling en het leren van tijdsbesef.

Marjan de Groot-Reuvekamp is docent geschiedenis bij Fontys Hogeschool voor Kind en Educatie in 's-Hertogenbosch. In 2017 promoveerde ze op het verbeteren van historisch tijdsbesef bij leerlingen van 6 tot 12 jaar.

1 Stow, W. & Haydn, T. (2000). 'Issues in the teaching of chronology', in: J. Arthur & R. Phillips (Eds.), *Issues in the Teaching of History* (pp. 83-97). London, United Kingdom: Routledge.

2 Wilschut, A. (2011). *Beelden van tijd. De rol van historisch tijdsbesef bij het leren van geschiedenis*. Assen: Van Gorcum.

Het onderwijs in historisch tijdsbesef begint op de basisschool. In de kerndoelen voor het basisonderwijs zijn onder het kopje 'tijd' drie doelen opgenomen (zie tabel op deze pagina), waarin elementen van historisch tijdsbesef worden benoemd. Daarbij gaat het over het kunnen hanteren van het vocabulaire van tijd en tijdsindeling, het leren over kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken en over belangrijke historische personen en gebeurtenissen. Ook in de literatuur over historisch tijdsbesef worden deze elementen genoemd. Daarbij gaat het om begrip van de terminologie van tijdsaanduidingen, het kunnen toepassen van een periodisering en kennis van karakteristieken van historische periodes en hun volgorde.^{1,2}

Daarnaast wordt het belang van beeldvorming door middel van bronnen benoemd. Leerlingen moeten zich beelden kunnen vormen over het leven van mensen in verschillende tijdvakken, om een *sense of period* te kunnen ontwikkelen en om vergelijkingen te kunnen maken tussen historische tijdvakken en het heden met betrekking tot continuïteit en verandering.^{2,3}

Op basis van de formuleringen in de kerndoelen

en inzichten vanuit de literatuur is historisch tijdsbesef voor leerlingen in het basisonderwijs ingedeeld in vijf doelen:

1. Toepassen van het vocabulaire van tijd;
2. In chronologische volgorde plaatsen van historische verschijnselen en tijdvakken;
3. Gebruiken van de tijdbalk om historische verschijnselen in de tijd te plaatsen;
4. Herkennen en gebruiken van kenmerkende aspecten van tijdvakken;
5. Herkennen en benoemen van continuïteit en verandering binnen en tussen tijdvakken.

Fasetheorie

Studies over de ontwikkeling van historisch tijdsbesef werden tot ver in de twintigste eeuw gedomineerd door de fasetheorie van Piaget, waarin de ontwikkeling van historisch tijdsbesef werd verbonden met natuurlijke rijping. Ondanks dat Piaget de ontwikkeling van historisch tijdsbesef nooit specifiek heeft onderzocht, werd aangenomen dat kinderen eerst de begrippen van klok- en kalendertijd zouden moeten beheersen, voordat

‘Onderzoekers concludeerden dat de ontwikkeling van historisch tijdsbesef al op jonge leeftijd start’

zij historische tijd zouden kunnen begrijpen. Daartoe zouden kinderen dan niet eerder in staat zijn dan in de formeel operationele fase, ongeveer vanaf de leeftijd van elf of twaalf jaar. Vanaf de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw hielden onderzoekers in Engeland en de Verenigde Staten zich specifiek bezig met de ontwikkeling van historisch tijdsbesef. Zo legden Barton en Levstik negen afbeeldingen van het dagelijks leven in de Verenigde Staten in verschillende historische perioden voor aan leerlingen van vijf tot twaalf jaar. Vrijwel alle leerlingen

Kerndoel 51	Leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.
Kerndoel 52	Leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken. De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.
Kerndoel 53	De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

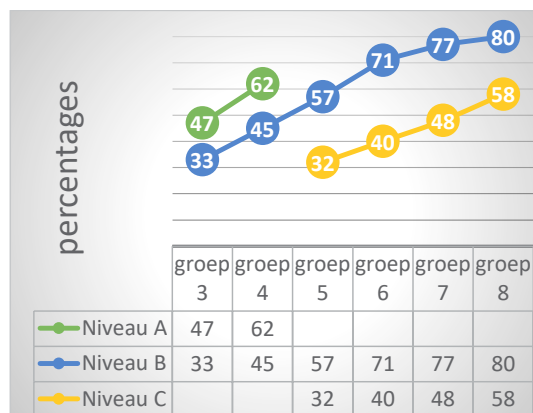
Schema met drie niveaus van historisch tijdsbesef

Doelen	Niveau A Ontluikend historisch tijdsbesef	Niveau B Aanvankelijk historisch tijdsbesef	Niveau C Voortgezet historisch tijdsbesef
1. Tijdsaanduidingen Toepassen van aanduidingen van tijd en tijdsindeling.	Toepassen van onbepaalde tijdsaanduidingen, zoals: het langst geleden – heel lang geleden – lang geleden – onze tijd.	Toepassen van de namen van de tijdvakken die het meest recent en het langst geleden zijn, zoals: <i>Tijd van Televisie en Computer, de Wereldoorlogen, Stoommachines, Romeinse tijd en Middeleeuwen</i> . Herkennen van jaartallen n.C.	Toepassen van de namen van de tien tijdvakken en de aanduidingen <i>Prehistorie, Middeleeuwen</i> en <i>Gouden Eeuw</i> . Toepassen van jaartallen v.C. en n.C. en de relatie tussen jaartallen en eeuwen.
2. Chronologische volgorde Voorwerpen, situaties, gebeurtenissen en personen uit verschillende tijdvakken in chronologische volgorde plaatsen.	Op chronologische volgorde plaatsen van afbeeldingen van voorwerpen en situaties van het dagelijks leven, zoals levenswijze, kleding, bouwstijl en vervoer.	Op chronologische volgorde plaatsen van een aantal tijdvakken (doel 1) en afbeeldingen van bekende personen en concrete gebeurtenissen zoals bijv. uitvindingen.	Op chronologische volgorde plaatsen van, gebeurtenissen, personen en tijdvakken.
3. Tijdbalk Voorwerpen, situaties, gebeurtenissen en personen op een tijdlijn plaatsen.	Gebruiken van een eenvoudige tijdbalk met een tijdsverloop van (heel) lang geleden tot nu.	Gebruiken van een tijdbalk met de namen van tijdvakken (doel 1).	Gebruiken van een tijdbalk met jaartallen v.C. en n.C.
4. Kenmerkende aspecten Kenmerkende aspecten in plaatjes en teksten gebruiken / herkennen om voorwerpen, situaties, gebeurtenissen en personen in de juiste tijd te plaatsen.	Gebruiken / herkennen van kenmerkende aspecten van het dagelijks leven van tijdvakken uit het verleden (levenswijze, kleding, bouwstijl en vervoer).	Gebruiken / herkennen van sociale en culturele kenmerkende aspecten van een aantal tijdvakken (doel 1).	Gebruiken / herkennen van sociale, culturele, economische en politieke kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken in de nationale, Europese en wereldgeschiedenis.
5. Continuïteit en verandering Verschillende tijdvakken met elkaar vergelijken met als doel het herkennen van overeenkomsten en verschillen in de levenswijze van mensen binnen een tijdvak en tussen verschillende tijdvakken.	Herkennen van verschillen in het dagelijks leven van mensen uit heden en verleden in concrete voorbeelden uit verschillende tijdvakken en gerelateerd aan de generaties van ouders en grootouders.	Herkennen van veranderingen, verschillen en overeenkomsten in de levenswijze van mensen <i>tussen</i> verschillende tijdvakken.	Herkennen van veranderingen, verschillen en overeenkomsten in de levenswijze van mensen <i>tussen</i> verschillende tijdvakken en <i>binnen</i> een tijdvak.

© De Groot-Reuvekamp, Ros, Van Boxtel & Oort (2015)

konden deze afbeeldingen op chronologische volgorde leggen op basis van verschillen die zij opmerkten in bijvoorbeeld vervoer, kleding en bouwstijl.⁴ Onderzoekers in Engeland en Ierland zagen in hun studies overeenkomstige resultaten. Zij concludeerden dat de ontwikkeling van historisch tijdsbesef al op jonge leeftijd start en dat deze ontwikkeling door onderwijs kan worden gestimuleerd. Het Engelse onderwijs sluit hierbij aan, met een start van geschiedenisonderwijs in *year 1*, bij leerlingen van vijf jaar. In Nederland daarentegen start het geschiedenisonderwijs op de meeste scholen pas als kinderen ongeveer negen jaar zijn.⁵

Om de ontwikkelingen van historisch tijdsbesef bij leerlingen in het basisonderwijs te kunnen beschrijven, hebben we een model ontwikkeld met drie ontwikkelingsfasen: *ontluikend*, *aanvankelijk* en *voortgezet* historisch tijdsbesef (zie tabel hierboven). Het model is gebaseerd op literatuur en beschrijvingen in leerplannen voor geschiedenis in Engeland en Nederland. De vijf doelen voor historisch tijdsbesef zijn beschreven in toenemende moeilijkheid en abstractie. Zo ontwikkelt het gebruik van tijd en tijdsaanduidingen zich bijvoorbeeld van brede, algemene aanduidingen, zoals 'lang geleden', naar het gebruik van jaartallen en namen van tijdvakken. Het herkennen van kenmerken van tijdvakken ontwikkelt zich van concrete kenmerken, zoals kleding of vervoer, naar meer abstracte economische en politieke

kenmerken, zoals de industriële revolutie of de opkomst van parlementaire democratieën. Vervolgens hebben we onderzocht of de ontwikkelingsfasen die in het model zijn beschreven, zichtbaar zijn bij leerlingen. Daarvoor is een meetinstrument ontwikkeld met meerkeuzevragen bij iedere fase. De toets is afgenomen bij 1457 leerlingen van de groepen 3 tot en met 8 van zeven basisscholen. Alle leerlingen kregen vragen die pasten bij fase B. Daarnaast kregen leerlingen van groep 3 en 4 ook vragen over fase A en leerlingen van groep 5 tot en met 8 over fase C. De resultaten lieten zien dat de percentages goede antwoorden per leerjaar opliepen en dat leerlingen in hogere groepen significant beter presteerden dan leerlingen in lagere groepen (zie figuur hierboven).⁶

³ Dawson, I. (2004). 'Time for chronology? Ideas for developing chronological understanding', *Teaching History*, 117, 14-24.

⁴ Barton, K.C. & Levstik, L.S. (1996). "Back when God was around and everything": The development of children's understanding of historical time', *American Educational Research Journal*, 33, 419-454.

⁵ De Groot-Reuvekamp, M.J., Van Boxtel, C., Ros, A. & Harnett P. (2014). 'The understanding of historical time in the primary history curriculum in England and the Netherlands', *Journal of Curriculum Studies*, 46(4), 487-514.

⁶ De Groot-Reuvekamp, M., Ros, A., Van Boxtel, C. & Oort, F. (2017). 'Primary school pupils' performances in understanding historical time', *Education 3-13: International Journal of Primary, Elementary and Early Years Education*, 45(2), 227-242.

Interviews met leerlingen

Om inzicht te krijgen in wat leerlingen lastig vinden bij het plaatsen van gebeurtenissen in de tijd, hebben we interviews afgenomen bij 22 leerlingen van de groepen 3 tot en met 8.⁷ Deze leerlingen moesten hardop denkend vragen beantwoorden die waren gebaseerd op de doelen van historisch tijdsbesef (tabel op de vorige pagina). Voorbeelden waren het op volgorde leggen en op een tijdbalk plaatsen van afbeeldingen van voorwerpen, situaties en historische gebeurtenissen en personen. De tabel hieronder geeft een overzicht van de verschillende typen problemen die zich tijdens de interviews voordeden. Een deel van de problemen was al bekend uit eerdere onderzoeken, zoals problemen met het vocabulaire van tijd, het redeneren vanuit presentisme en het dateren van afbeeldingen op basis van eigenschappen, zoals foto's of tekeningen.^{4,8,9}

Zowel de jongste als de oudere leerlingen hadden weinig moeite met de chronologische volgorde van afbeeldingen van bijvoorbeeld speelgoed, huiskamers en gebouwen. Het in de tijd plaatsen bleek echter lastiger. Relatieve tijdsbegrippen, zoals 'lang geleden' werden door leerlingen verschillend geïnterpreteerd. Zo vertelde een leerling uit groep 4: 'Vroeger is een hele tijd geleden, bij-

voorbeeld drie jaar geleden of tien jaar geleden.' De betekenis van jaartallen was vooral lastig voor leerlingen van groep 3 tot en met 5. Maar ook de meeste oudere leerlingen vonden het moeilijk om jaartallen te benoemen bij de tijdvakken en jaartallen te koppelen aan eeuwen.

Bij vragen waarbij leerlingen afbeeldingen uit verschillende tijdvakken met elkaar moesten vergelijken, redeneerden ze vaak vanuit presentisme, door te veronderstellen dat mensen in de loop van de geschiedenis steeds intelligenter worden en dat vroeger alles 'slechter' was, omdat mensen dingen 'nog niet' hadden. Zo antwoordde een leerling uit groep 6 bijvoorbeeld op de vraag wanneer de rendierjagers leefden: 'In de prehistorie dan jagen ze ook veel. En toen wisten ze nog niet zo veel. Toen wisten ze nog niet eens hoe ze iets moesten planten. Ze hadden nog nooit een zaadje in de grond gestopt omdat ze moesten trekken de hele tijd.'

Ook dachten veel leerlingen dat afbeeldingen in zwart-wit altijd ouder zijn dan afbeeldingen in kleur, omdat 'vroeger alles zwart-wit was, want toen was er nog geen kleur'. Daarnaast redeneerden leerlingen dat tekeningen en schilderijen ouder moeten zijn dan foto's. Bijvoorbeeld bij een vraag over drie klaslokalen uit verschillende

Doelen	Problemen	Toelichting
Vocabulaire van tijd	Relatieve aanduidingen	Lang geleden is 10 of 1000 jaar geleden.
	Betekenis van jaartallen	<ul style="list-style-type: none"> • Laagste jaartal is het kortst geleden. • Uitspraak van jaartallen is lastig. • Verwarren van v. C. en n. C.
	Begrip eeuw	1952 is 19e eeuw.
	Namen van tijdvakken	Moeite met een aantal namen ('regenten', 'burgers').
Kenmerkende aspecten	Beperkte kennis van aspecten van het tijdvakkenkader	<ul style="list-style-type: none"> • Redeneren met namen of iconen van de tijdvakken • Verwarren kenmerken van tijdvakken. • Economische en politieke kenmerken lijken lastiger dan sociale en culturele kenmerken.
Tijdbalk	Beperkte kennis van de plaats van tijdvakken op de tijdbalk	<ul style="list-style-type: none"> • Raden naar de juiste plaats van een tijdvak op de tijdbalk. • Raden naar de jaartallen die bij een tijdvak horen. • Redeneren vanuit wat 'fout' moet zijn en daarna het tijdvak selecteren dat overblijft.
Vergelijken van tijdvakken	Presentisme: vooruitgang verondersteld in: <ul style="list-style-type: none"> - intelligentie en gebruik van materialen - Uiterlijk van voorwerpen / apparaten 	<ul style="list-style-type: none"> • Mensen worden slimmer in de loop van de geschiedenis. • Mensen kenden 'nog geen' elektriciteit en geen andere materialen dan bijv. hout en steen. • Voorwerpen van 'nu' zijn mooier, rijker, luxer en echt. • Voorwerpen van 'vroeger' zijn vreemd, vies, kapot, versleten en ouderwets.
Volgordes	Kenmerken / eigenschappen van afbeeldingen zijn verwarrend Naïef redeneren als in 1-4	<ul style="list-style-type: none"> • Zwart-wit en grijze of bruine afbeeldingen zijn ouder dan gekleurde. • Foto's zijn recenter en echter dan tekeningen of schilderijen.

tijden, antwoordde een leerling uit groep 8: 'B is het oudste, want dit plaatje is een schilderij en de andere zijn foto's.'

Verwarrende namen

Een aantal problemen bleek samen te hangen met het kader van de tien tijdvakken. Sommige namen van tijdvakken bleken ondersteunend, zoals 'Romeinen', 'ridders', 'ontdekkers' en 'wereldoorlogen', omdat leerlingen er gemakkelijk associaties bij konden maken. Maar andere namen waren lastig, omdat ze betrekking kunnen hebben op meerdere tijdvakken, zoals bijvoorbeeld 'boeren', 'steden' en 'vorsten'. Van een aantal namen wisten leerlingen niet wat ze betekenden, zoals 'monniken', 'burgers', 'regenten' en 'Holocaust'. Voor leerlingen uit groep 3 tot en met 5 is dit begrijpelijk, omdat zij geen geschiedenis hebben gehad. Anderzijds gebruikten ze het begrip 'middeleeuwen' of 'tijd van de ridders' uit zichzelf,

De leerlingen bleken slechts beperkte kennis te hebben van kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken.

Het merendeel van de kenmerken is economisch of politiek en daarmee voor leerlingen in het basisonderwijs tamelijk abstract'

bijvoorbeeld bij afbeeldingen van een Vikingschip en een kasteel. De meeste leerlingen uit groep 6 tot en met 8 waren bekend met de namen van de tijdvakken, maar ook zij hadden moeite met begrippen als 'burgers', 'regenten' en 'Holocaust'. Uit de meeste antwoorden bleek dat de geïnterviewde leerlingen slechts beperkte kennis hadden van kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken. Een mogelijke verklaring voor het nauwelijks gebruiken van de kenmerkende aspecten is dat het merendeel van de kenmerken economisch of politiek is en daarmee voor leerlingen in het basisonderwijs tamelijk abstract. Daarnaast hebben deze leerlingen waarschijnlijk te weinig historische kennis om te kunnen inzien welke aanwijzingen in een tekst of afbeelding belangrijk zijn om deze in de tijd te kunnen plaatsen. Op de vraag over de haven van Amsterdam, waar werd gehandeld in suiker, peper, koffie en thee antwoordden alle leerlingen van groep 7 dat dit plaatsvond in de tijd van Steden en Staten. Een van de leerlingen legde uit dat ze dit antwoord gaf omdat 'Amsterdam een stad is'. Twee leerlingen van groep 8 plaatsten een afbeelding met tekst over de Franse Revolutie in de tijd van Regenten en Vorsten, want 'op het plaatje zie je dat ze een

kasteel aanvallen en daar waren vorsten en zo bij betrokken'. En een leerling van groep 6 verklaarde bij deze vraag: '...en er staat kerk en adel – dat is de tijd van Regenten en Vorsten'.

Leerlingen gebruikten ook de iconen van de tijdvakken bij hun uitleg voor het plaatsen van afbeeldingen in de tijd. Zo antwoordde een leerling uit groep 5 dat een Romeins aquaduct bij de tijd van Grieken en Romeinen hoorde, want 'deze heeft ook palen, net als deze', waarbij ze wees naar het icoon met de Griekse tempel. Twee andere leerlingen plaatsten een tekst over het werken in een fabriek met een afbeelding van een stoomfabriek bij de tijd van Burgers en Stoommachines, omdat het plaatje van de fabriek leek op het icoon van het tijdvak.

Inzicht is belangrijk

Inzichten met betrekking tot de ontwikkeling van tijdsbesef en in de problemen die zich kunnen voordoen als leerlingen historische verschijnselen in de tijd plaatsen, zijn belangrijk voor leerkrachten in het basisonderwijs. Het model met ontwikkelingsfasen voor historisch tijdsbesef en het overzicht van problemen kan behulpzaam zijn voor de ontwikkeling, uitvoering en evaluatie van lessen over historisch tijdsbesef in de groepen 3 tot en met 8.

Ook lerarenopleiders kunnen deze instrumenten gebruiken bij de opleiding van studenten en bij voortgezette professionele ontwikkeling van schoolteams. Ten slotte kunnen uitgever van methodes de inzichten die in dit artikel zijn beschreven, toepassen bij het ontwikkelen van geschiedenismethodes en online-materialen, niet alleen voor de groepen 5 tot en met 8, maar ook voor groep 3 en 4. ■

Mocht u na lezing van dit artikel belangstelling hebben voor het proefschrift *Timewise, improving pupils' understanding of historical time in primary school* dan kunt u een mail met adresgegevens sturen naar m.degrootreuvekamp@fontys.nl. Het proefschrift wordt dan tegen portokosten per post verstuurd.

Verder lezen

- De Groot-Reuvekamp, M.** (2013). 'Geschiedenislessen in de onderbouw? Gewoon doen!', *Didactief*, oktober, 6-7.
- De Groot-Reuvekamp, M.** (2014). 'Historisch tijdsbesef in het basisonderwijs. Een vergelijking tussen Engeland en Nederland', *Kleio*, 1, 46-51.
- De Groot-Reuvekamp, M.** (2014). *Historisch tijdsbesef. Theorie en praktische voorbeelden voor het basisonderwijs*, www.historischtijdsbesef.nl.
- De Groot-Reuvekamp, M.** (2015). 'Historisch tijdsbesef', interview Leraar 24, www.leraar24.nl/historisch-tijdsbesef.
- De Groot-Reuvekamp, M.** (2016). 'Bevorderen van historisch tijdsbesef bij kinderen', *Pabo Platform, digitaal magazine*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Van der Kooij, C. & Groot-Reuvekamp, M.** (2016). *Geschiedenis & Samenleving. Kennisbasis inhoud en didactiek*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.

⁷ De Groot-Reuvekamp, M., Ros, A. & Van Bostel, C. (2017). "Everything was black and white..." Primary school pupils' naive reasoning while situating historical phenomena in time', *Education 3-13: International Journal of Primary, Elementary and Early Years Education*. Advance online publication, <http://dx.doi.org/10.1080/03004279.2017.1385642>.

⁸ Harnett, P. (1993). 'Identifying progression in children's understanding: The use of visual materials to assess primary school children's learning in history', *Cambridge Journal of Education*, 23(2), 137-154.

⁹ Hodkinson, A. (2009). 'To date or not to date, that is the question: A critical examination of the employment of subjective time phrases in the teaching and learning of primary history', *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 8(2), 40-50.